

10. Комаров В.В. Цивільний процес у глобальному контексті // Право України. – 2011. – № 10. – С. 22–43.
11. Small Claims Track or Fast Track? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.smallclaimscourtgenie.co.uk/small-claims-track-fast-track>.
12. Нил Эндрюс. Система гражданского процесса Англии: судеб. разбирательство, медиация, арбитраж / Нил Эндрюс; пер. с англ.; под ред. Р.М. Ходыкина; Кембриджский ун-т. – М. : Инфотропик Медиа, 2012. – 544 с.
13. Civil Procedure Rules. Part 24. Summary Judgment [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.justice.gov.uk/courts/procedure-rules/civil/rules/part24>.
14. Грибанов Ю.Ю. Рассмотрение дел в порядке упрощенного производства в гражданском и арбитражном процессе: сравнительное исследование правовых систем России и Германии: дис. канд. юр. наук : 12.00.15. – Кемерово, 2007. – 235 с.
15. Овчаренко О.М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: Монографія. – Х. : Право, 2008. – 304 с.
16. Коликов В.В. Формы и модели упрощенного производства: опыт стран Европейского Союза // Арбитражный суд Свердловской области. Электронный журнал. – № 1. – 2013. – С. 48–54 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ekaterinburg.arbitr.ru/sites/ekaterinburg.arbitr.ru/files/pdf/1_2013.pdf.
17. Federico Vicari, Kristina Vaksmaa. Is the EU small claims system working // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.euronews.com/2012/11/12/is-the-eu-small-claims-system-working>.

УДК 347.9

ФЕСЕНКО О.М.

ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ, ЯКІ ВИНИКАЮТЬ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ПРИМУШУВАННЯ ДО ВИКОНАННЯ ЧИ НЕВИКОНАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ, ТА НАПРЯМИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

У статті розглядаються напрями процесуальних і непроцесуальних дій; конкретних слідчих (розшукових) дій, криміналістичних операцій у конкретних слідчих ситуаціях які виникають під час розслідування примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань.

Ключові слова: *слідчі ситуації, тактика процесуальних дій, досудове розслідування, слідчі (розшукові) дії, тактичні прийоми, типові слідчі ситуації, колекторські агенції (компанії), розслідування злочину, оперативно-розшукові заходи, цивільно-правові зобов'язання, організована злочинність, суб'єкти господарювання, злочини, пов'язані з виконанням чи невиконанням цивільно-правових зобов'язань, майнові зобов'язання, програма слідчих (розшукових) дій, боржник, юридичні особи, примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань, криміналістична операція.*

В статье рассматриваются направления процессуальных и непроцесуальных действий; конкретных следственных (розыскных) действий, криминалистических операций в конкретных следственных ситуациях, которые возникают во время расследования принуждения к выполнению или невыполнению гражданско-правовых обязательств.

Ключевые слова: *следственные ситуации, тактика процессуальных действий, предварительное расследование, следственные (розыскные) действия, тактические приемы, типичные следственные ситуации, коллекторские агентства*

© ФЕСЕНКО О.М. – аспірант кафедри криміналістики та судової медицини (Національна академія внутрішніх справ)

(компанії), расследование преступления, оперативно-розыскные мероприятия, гражданско-правовые обязательства, организованная преступность, субъекты хозяйствования, преступления, связанные с выполнением или невыполнением гражданско-правовых обязательств, имущественные обязательства, программа следственных (розыскных) действий, должник, юридические лица, принуждение к выполнению или невыполнению гражданско-правовых обязательств, криминалистическая операция.

The article examines directions of the procedure and not the procedure; specific investigation (investigative) action, crime operations in specific investigative situations that arise during the investigation, the enforcement or fulfillment of civil obligations

Key words: *investigative situation, tactics of procedural actions, preliminary investigation, investigative (search) actions, tactics, typical investigative situations, collection agencies (companies), investigation of crimes, investigative measures, civil liabilities, organised crime, economic entities, crimes associated with the performance or failure to meet civil obligations, property obligations, program of investigative (search) actions, debtor, legal entity, enforcement or neglect civil obligations, forensic operation.*

Вступ. Слідча ситуація належить до важливих структурних елементів методики розслідування злочинів. Саме ситуації визначають тактику процесуальних і непроцесуальних дій; конкретних слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, криміналістичних операцій; мають важливе значення для обрання напряму розслідування [6, с. 69]. Слідча ситуація початкового етапу досудового розслідування характеризується наявністю або відсутністю у первинній інформації про злочини достатніх даних, що потрібні для прийняття правильного процесуального рішення. Науковці зазначають, що слідча ситуація – це відносно нова категорія криміналістичної тактики, саме тому її поняття викликає дискусію і у криміналістиці відсутнє її однозначне визначення. Обставини перебігу розслідування злочину – слідча ситуація – формуються під впливом багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників, а тому у визначенні слідчої ситуації відображаються різні аспекти цього явища – об'єктивного існування і результатів його пізнання [2, с. 118].

Деякі науковці відзначають подвійну сутність слідчої ситуації: з одного боку, слідча ситуація – це об'єктивна реальність, складниками якої є матеріальні та ідеальні джерела, а з другого – це пізнана суб'єктом доказування об'єктивна реальність, що існує цієї миті. У пізнавальному аспекті слідча ситуація – це оціночна категорія, а в інформаційному – це сукупність матеріальних та ідеальних джерел, які виникають у конкретну мить розслідування злочину [7, с. 263–264]. Розподіл слідчих ситуацій на індивідуальні та типові в межах їхньої класифікації набуває суттєвого методичного значення для розроблення окремих криміналістичних методик, у яких типова слідча ситуація є найвищим ступенем наукової абстракції [14, с. 24–25].

Науковці обирали різні класифікації слідчих ситуацій початкового етапу розслідування для однотипних злочинів – вимагання. Л.В. Дергач виокремлює такі ситуації: потерпілий звернувся із заявою про висунення йому вимог; кримінальну справу порушено за результатами попередньої оперативної перевірки факту вимагання після затримання підозрюваних оперативними підрозділами; після протиправного захоплення власності потерпілого йому висунуто майнові вимоги; викрадена близька потерпілому особа і пред'явлені вимоги; проти потерпілого вчинено насильство із примушуванням до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань [2, с. 116–122], тобто науковець обирає як основу для класифікації спосіб учинення злочину.

О.П. Рижаков виокремив такі слідчі ситуації: початкові відомості про вчинене вимагання отримано від потерпілого або інших осіб після пред'явлення майнових вимог; початкові відомості про вчинений злочин отримано від потерпілого або інших осіб після передачі майна вимагачам; повідомлення про затримання вимагачів надійшло від потерпілого або інших осіб; відомості про вчинене вимагання було отримано в результаті розслідування інших злочинів [12, с. 89–95]. Для класифікації ситуацій науковець обрав критерій суб'єктивного ставлення потерпілого до інформації, що передається до правоохоронних органів.

На нашу думку, це підтверджує аналіз думок різних науковців, що доцільним є виокремлення більш значущих для розслідування класифікаційних підстав слідчих ситуацій. Наприклад, В.П. Корж пропонує виокремити як підстави класифікації слідчих ситуацій положення, які характеризують перебіг розслідування, співвідношення з етапами розслідування [6, с. 227]. Погоджую-

чись із науковцем, ми також дотримуємось думки про те, що конкретизація і деталізація типових слідчих ситуацій і тактичних завдань початкового етапу розслідування злочинів здійснюється на основі аналізу вихідних даних про характер і зміст події, що сталася, інформації, отриманої під час проведення слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів [2, с. 115].

Постановка завдання. Метою статті є розгляд основних слідчих ситуацій, які виникають під час розслідування примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань.

Результати дослідження. На початковому етапі розслідування є певна вихідна слідча ситуація, вирішуючи яку, слідчий висуває певні версії. Суть діяльності слідчого під час відпрацювання версій полягає в тому, що він у процесі їхньої перевірки встановлює особистість злочинця, конкретизує спосіб учинення злочину, визначає необхідність проведення певних слідчих (розшукових) дій. Основна мета такої діяльності полягає у встановленні конкретних обставин (фактів злочину), осіб (які вчинили злочин), предметів матеріального світу (що можуть бути доказами) і визначенні необхідності їх фіксації.

Якщо розглядати наслідки перевірки первинної інформації до початку розслідування, то можна визначити певну закономірність: у кожній із визначених нами ситуацій є невідомі певні обставини (факти).

На початковому етапі розслідування більшість із зазначених обставин установлюються, відповідно скорочується кількість варіантів перебігу розслідування, оскільки чітко визначається основний (основні) підозрюваний, потерпілий (потерпілі), конкретизується спосіб учинення злочину і визначаються елементи складу злочину (передбаченого конкретною статтею КК України), що підлягають фіксації, тобто деталізується розслідування. Аналізуючи ситуації та завдання, що були вирішені під час відпрацювання слідчих версій на момент внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань (надалі – ЄРДР), можна стверджувати, що на початковому етапі розслідування залишаються дві слідчі ситуації (та кілька підситуацій із незначними відмінностями).

На нашу думку, до першої з таких ситуацій слід віднести таку: підтверджено факт виголошення вимоги виконання (невиконання) цивільно-правового зобов'язання, пов'язаного з погрозою (підситуації відрізняються за такими обставинами: погроза може бути вже реалізована (наприклад, заподіяно тілесних ушкоджень) або не реалізована; цивільно-правові зобов'язання можуть бути виконані або ще не виконані; особистості осіб, які виголошували погрозу, можуть бути встановлені або не встановлені).

Одразу слід відзначити ті відхилення у програмі слідчих (розшукових) дій (які запропоновані для розслідування примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань у такій ситуації), що викликані зазначеними обставинами деяких підситуацій, а саме: у разі вже реалізованої погрози плануються слідчі (розшукові) дії, в результаті проведення яких повинні бути зафіксовані наслідки реалізації погрози (наприклад, проведення судово-медичної експертизи або допит свідків); у разі, коли цивільно-правові зобов'язання вже виконані, плануються слідчі (розшукові) дії, в результаті проведення яких повинно бути зафіксовано факт знаходження майна (або коштів), що раніше знаходилось у потерпілого, у володінні особи, яка виголошувала погрозу або організувала це виголошення (наприклад, проведення обшуків на місці проживання або роботи «замовника»). Тому потерпілий знайомий з кінцевим «бенефіціаром» (отримувачем вигоди), але у разі, коли вимогу виголошують «наймані» особи, вони підлягають встановленню (плануються слідчі розшукові дії: допит потерпілого, пред'явлення особи для впізнання; аудіо-, відеоконтроль особи (ст. 260 КПК України)) [5]. Беручи до уваги можливість змін зазначених обставин (негативних або позитивних), можна змоделювати слідчу ситуацію початкового етапу розслідування примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань.

Ситуація 1. Виголошена вимога виконання (невиконання) цивільно-правових зобов'язань поєднана з погрозою, яку потерпілий сприймає як реальну (власне, з цієї причини він і звернувся із заявою до правоохоронних органів), але погроза ще не реалізована, цивільно-правові зобов'язання не виконані (предмет не переданий), особа організатора (замовника) встановлена, особа (особи), яка виголошувала погрозу (виконавець), не встановлена (така ситуація є типовою, оскільки найбільш розповсюджена, виокремлена у 78,3% кримінальних проваджень, які нами досліджені).

На початковому етапі розслідування також може виникнути «Ситуація 2», що характеризується низкою обставин (які, своєю чергою, зумовлюють наявність кількох підситуацій).

На нашу думку, до другої ситуації слід віднести такі обставини, як: підтверджено існування осіб, які систематично вчиняють примушування до виконання чи невиконання цивільно-пра-

вових зобов'язань (підситуації відрізняються за такими обставинами: злочинна група може маскувати свою діяльність – кожен злочин маскується легальною угодою (факторингу або цесії); різний етап впливу на потерпілого (від цього залежить можливість отримання заяви від нього та кваліфікація дій злочинців як примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань); низка критеріїв, за якими відрізняється правове становище кредиторів (що звертаються до злочинних груп), наприклад, фізична або юридична особа є кредитором у вивчених матеріалах кримінальних проваджень); відмова виконання майнових зобов'язань або неможливість виконання; неповне або неналежне виконання; майнові зобов'язання є документально підтвердженими або не підтверджені документально; кредитор звертався до суду або не звертався до суду перед учиненням незаконних дій; кредитор самостійно примушував до виконання майнових зобов'язань або звертався до третіх осіб.

Аналогічно з першою ситуацією треба визначити ті відхилення у програмі слідчих (розшукових дій), що викликані зазначеними обставинами. Під час маскування злочинних дій виникають такі обставини: «замовлення» на примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань може бути документально оформлено (наприклад, у разі залучення колекторських агенцій), а у разі вчинення злочину співробітниками зазначеної агенції кредитор може посилатися на умови договору, в яких зазначається про заборону примушування до виконання цивільно-правових зобов'язань злочинними методами (у такій ситуації може мати місце експес виконавця, і кредитора неможливо притягнути до відповідальності як організатора злочину), кредитори не афішують свої відносини зі злочинною групою, а «замовлення» розміщують опосередковано, більше того, злочинці, примушуючи до виконання цивільно-правових зобов'язань і виголошуючи майнову вимогу взагалі, не акцентують уваги на певному кредиторі, і боржник вимушений розрахуватися з усіма кредиторами, оскільки не знає, хто саме висуває майнову вимогу. Ці обставини фіксуються шляхом проведення допиту потерпілого (визначення його суб'єктивного ставлення до вимоги); обшуком та виїмкою документів, які свідчать про наявність угоди факторингу саме на конкретне цивільно-правове зобов'язання, участь конкретних осіб у діях щодо повернення боргу; про те, що ці особи є працівниками агентства, з яким укладено договір факторингу, тощо. Що стосується етапів впливу на потерпілого, то варто визначити обставини, які підлягають установленню залежно від порушень закону, яких припускаються злочинці на кожному з етапів:

– медіація (визначення місцезнаходження боржника, його майнового становища, наявності можливості сплатити борг (або виконати цивільно-правове зобов'язання іншим способом – наприклад, шляхом передачі майна), під час якої колекторська агенція, не маючи правових підстав, шляхом підкупу корумпованих працівників державних органів отримує певну інформацію про боржника від державних реєстраторів, з управлінь земельних ресурсів, компаній стільникового зв'язку тощо), працівники колекторських агенцій вживають низку оперативно-розшукових заходів, не будучи суб'єктами ОРД і не маючи відповідних повноважень. Такі порушення недоторканності приватного життя також є злочином, передбаченим КК України (ст. 182 «Порушення недоторканності приватного життя») [4], тобто незаконне збирання, зберігання, використання або поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди або поширення цієї інформації у публічному виступі, творі, що публічно демонструється, чи в засобах масової інформації. Такі обставини фіксуються шляхом проведення допитів працівників колекторських агенцій; допитами працівників державних органів, що незаконно надали таку інформацію; спостереженням за особою в публічно доступних місцях (ст. 269 КПК України); зняттям інформації з електронних інформаційних систем або їхніх частин, доступ до яких не обмежується їх власником, володільцем або утримувачем чи не пов'язаний з подоланням системи логічного захисту (ч. 2 ст. 264 КПК України [5]);

– під час процедури досудового стягнення боргів (яка здійснюється на ранніх стадіях роботи із заборгованістю) здійснюються такі заходи: встановлення початкового контакту з боржником за допомогою телефонних дзвінків; актуалізація контактних даних боржника; з'ясування позицій і намірів боржника щодо свого боргу; проведення переговорів з боржником щодо погашення простроченої заборгованості через телефонний зв'язок; поштова розсилка листів-повідомлень, SMS-повідомлень, e-mail-листів із нагадуванням про наявність боргу та необхідність його погашення [3](телефонні дзвінки, що відбуваються як удень, так і вночі, листи, що надсилаються боржникові, містять погрози та залякування, колектори тиснуть на неплатників шляхом «знайомства» з їхніми близькими та родичами, а також шляхом повідомлення на роботу про наявність у неплатника невиконаного зобов'язання) [16]. Формально, декларуючи порушення закону, колектори практично катують потерпілого, оскільки неодноразові спроби дізнатися будь-яку інфор-

мацію всупереч волі людини є катуванням (відповідно до ст. 127 КК України [4] катування, тобто умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою примусити потерпілого чи іншу особу вчинити дії, що суперечать її волі, у тому числі отримати від нього або іншої особи відомості чи визнання) [8]. Тому зазначені обставини фіксуються шляхом зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (ст. 263 КПК України); допиту потерпілого; близьких осіб потерпілого, сусідів і колег потерпілого (щодо неодноразового звернення колекторів); спостереження за особою в публічно доступних місцях (ст. 269 КПК України); аудіо-, відеоконтролю особи (ст. 260 КПК України) [5];

– на стадії жорсткого стягнення відбувається безпосередній контакт із боржником [16], злочинцями здійснюються такі заходи, як проведення безпосередніх переговорів із боржником шляхом особистої зустрічі; розшук боржника у разі неможливості встановити з ним контакт у телефонному режимі [3]; надсилання претензії або копії позовної заяви до суду без фактичного подання позову до суду, звернення до правоохоронних органів із заявами про вчинення боржником злочину (шахрайства); телефонні дзвінки, що відбуваються як удень, так і вночі; надсилання листів, що містять погрози та залякування [15], розміщення листівок із фотографією боржника з проханням передзвонити, якщо відомо його місцезнаходження (тобто створюється штучне враження в оточення, що особа вчинила правопорушення та переховується) [13], а також боржника зустрічають особи міцної статури з відповідним виразом обличчя, демонструють макети зброї (або газову зброю) і, не пов'язуючи свої слова з наявністю майнового зобов'язання, пропонують «додержуватися закону», «вести себе гарно» тощо, тобто практично злочинці справляють психологічний тиск на потерпілого [1]. У такій ситуації слідчому необхідно зафіксувати наявність погрози (як обставини злочину), яку можна кваліфікувати як одну з погроз, які визначені в диспозиції ст. 355 КК України [4].

– на етапі судового стягнення заборгованості здійснюються підготовка позовних заяв у судові заклади; захист інтересів кредитора в суді, участь у судових засіданнях; контроль за виконанням судових рішень органами державної виконавчої служби (втручання в діяльність судового виконавця). Позовні заяви подаються тоді, коли колекторам вдається установити наявність у боржника якої-небудь нерухомості або автомобілів, щоб накласти на них арешт з метою задоволення з їх вартості вимог кредитора надалі, тобто формально наявна в колекторів інформація полегшує значну частину роботи з пошуку як самого боржника, так і його майна [8], але за офіційними назвами криється суттєве порушення законодавства, оскільки колектори (як і служби банківської безпеки) не мають права здійснювати розшук боржника (таку функцію мають право виконувати оперативні підрозділи в рамках розшукової справи і тільки за наявності підстав, що перелічені в ЗУ «Про оперативно-розшукову діяльність» [9]), а також брати участь у реалізації судових рішень виконавчою службою [10], про що чітко зазначено в ЗУ «Про виконавче провадження» [11].

Інакше кажучи, друга типова слідча ситуація формується з урахуванням таких обставин і можливостей їх змін (негативних та позитивних): підтверджено факт діяльності осіб (групи або організованої злочинної групи осіб), які спеціалізуються та систематично вчинюють примушування до виконання чи невиконання цивільно-правового зобов'язання. Слід зазначити, що логічним продовженням цієї ситуації є те, що слідчі (або оперативні працівники) встановлюють окремих осіб, відносно яких учинено примушування, отримують від них заяву та розслідують як окремі факти примушування в межах одного кримінального провадження. При цьому використовується метод аналогій, який реалізується так: якщо потерпілий звернувся із заявою про примушування до виконання цивільно-правових зобов'язань з боку колекторської агенції, то отримання інформації про наявність договору про передачу боргів «портфелем» між кредитором (замовником) та цією агенцією надасть можливість установити інших боржників, до яких колекторська агенція буде застосовувати такі злочинні методи, тобто отримання списків осіб, які є відповідачами (боржниками) у цивільних позовах, які надійшли «на виконання» до колекторської агенції з високою часткою ймовірності, дасть змогу визначити інших потерпілих. Тому типову програму слідчих (розшукових) дій пропонуємо саме з огляду а таку особливість.

Висновки. Отже, на основі результатів вивчених матеріалів кримінальних проваджень про примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань розроблено типові плани розслідування цього виду злочину залежно від слідчої ситуації, яка створилася у процесі розслідування. У процесі розслідування примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань в залежності від слідчої ситуації здійснюються певні організаційні та слідчі (розшукові) дії.

Таким чином, розглянуто основні слідчі ситуації на початковому етапі розслідування, наведено типові програми слідчих (розшукових) дій, інших заходів, що спрямовані на їх вирішення.

Список використаних джерел:

1. Гриньков Д. Під тиском чиновників і політиків банки можуть припинити співробітництво з колекторськими компаніями [Електронний ресурс]/ Д. Гриньков – Режим доступу : <http://www.real-estate.lviv.ua/news/715.html>.
2. Дергач Л.В. Розслідування вимагань, вчинених організованими злочинними групами, в сучасних умовах : дис. ... канд. юрид.наук : спец. 12.00.09 / Л.В. Дергач. – К., 2010. –224 с.
3. Європейське агентство з повернення боргів [Електронний ресурс].– Режим доступу : <http://www.eadr.com.ua/ua/services/collection>
4. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–10, 11–12, 13. – Ст. 88.
6. Корж В.П. Теоретические основы методики расследования преступлений, совершаемых организованными преступными образованиями в сфере экономической деятельности : моногр. / В.П. Корж – Х. : НУВС, 2002. – 412 с.
7. Криміналістика: підруч. / Біленчук П.Д., Лисиченко В.К., Клименко Н.І. та ін. ; за ред. П.Д. Біленчука. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Атіка, 2001. – 544 с.
8. Колекторські агентства та послуги у сфері кредитування [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ufin.com.ua/analit_mat/gkr/032.htm
9. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лютого 1992 р. № 2135-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.
10. Про державну виконавчу службу : Закон України від 24 березня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 36–37. – Ст. 243.
11. Про виконавче провадження : Закон України від 2 квітня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 24. – Ст. 207.
12. Рыжаков А.П. Расследование вымогательств / А.П. Рыжаков – М., 1997. – 336 с.
13. Танчук О. Напівзаконний рекет [Електронний ресурс]/ О. Танчук. – Режим доступу : <http://www.gazeta.lviv.ua/articles/2010/10/28/42010>
14. Яблоков Н.П. Следственные ситуации в методике расследования преступлений / Н.П. Яблоков // Актуальные направления развития криминалистической методики и тактики расследования : матер. расширенного заседания Ученого совета Всесоюз. ин-та по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности. – М., 1978. – С. 21–26.
15. Як захистити себе від колекторів (офіційне від МВС) [Електронний ресурс]. – Майдан-ІНФОРМ, 2009. – 9 березня – Режим доступу : <http://maidan.org.ua/static/news/2009/1236596463.html>
16. Черничук Я.В. Легітимність діяльності колекторських фірм у контексті захисту прав людини / Я.В. Черничук // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – 2010. –№ 1.